

Жарко ТРЕБЈЕШАНИН

СМИСАО И ВИДОВИ ПРЕОБРАЖЕЊА У ОБРЕДУ, МИТУ, РЕЛИГИЈИ И КЊИЖЕВНОСТИ

То што сам одабрао да на овом уваженом скупу у оквиру културне манифестације »Дани преображења« говорим баш о теми преображења у есејистичком делу Миодрага Павловића, није тек пригодан избор нечега што је иначе маргинално у том опусу. Напротив, сматрам да је проблем *преображења* у самој жижи Павловићевог теоријско-есејистичког истраживања мита, ритуала, обичаја, веровања, религијских идеја, сакралних грађевина, лирске и епске поезије, средњовековне као и савремене књижевности. У овом тексту покушаћу да докажем да су многи наизглед међусобно веома удаљени огледи овог нашег великог песника и есејистичара из области антропологије, историје религије, етнологије, фолклористике или књижевне и ликовне критике, суштински повезани управо зато што њихово, каткад скривено, језгро чини *испшивање шајне и смисла преображења*.

У митској свести српског народа преображење у природи је велика загонетка и чудо које се понавља сваке године када наступа онај хладни, »зимски« период. »Преображење« (6/19 август) је древни народни празник за који су везани многи пагански обичаји и веровања. То је празник »после кога се, веле сељаци, сва гора *преобрази* то јест лист почиње жутети и венути«, бележи Милан Ђ. Милићевић у књизи *Живой Срба сељака* (Просвета, Београд 1984, стр. 143). Народ верује »да се тада преобрати и лист у гори и камен у води, и да од овога дана почиње јесен«, пише Станоје М. Мијатовић (*Обичаји српског народа из Левча и Темнића СЕЗ 7*, Београд 1907). Када се преобразе гора и вода, небо и земља, тада престаје купање у рекама, деца се на »аленом« концу везују парице, а на капу се ставља десна шапа кртице да их ове амајлије штите од урока и других злих сила, чије време тада наступа. Тако верује и казује народ.

А Миодраг Павловић пише у једном свом огледу: »Преображење је један од митских догађаја у природи, један од митских начина да се збивања у природи сагледају, проникну« (*Преображења* у *Храм и преображење*, Сфаирос, Београд 1989, стр. 95).

*

Не само у *обредима прелаза* (рођење, крштење, пубертетски обреди, свадбени и посмртни) већ и у многим другим, мотив преображаја има средишње значење.

Вајра која је неопходно и делотворно магијско средство у многим чистилачким и исцелитељским обредима свој благодатни утицај дугује управо својој »преображајној и нуминозној« моћи. Она је архетипски симбол уздизања и сублимне метаморфозе.

Павловић у бројним својим огледима и студијама истражује и успешно дешифрује онај данашњем човеку тешко разумљив, сложен, а универзални симболички језик архаичних обреда и магијских поступака. Посебну пажњу посветио је *обреду жривовања*, сагледавајући његову семантику и скривени смисао из једног новог угла. Према овом нашем угледном истраживачу значење тог обреда не може се свести на трговину са немилосрдним и мрзовољним божанством, које даром, принесеном жртвом ваља одобровољити. Суштина обредног приношења жртве је својеврстан сакрални дијалог са праелементима (вода, ватра, земља, ваздух) и божанствима, усмерен на подстицање *преображења* у природи, на стварање и рађање. »Вода и земља су две матрице које садрже живот и обе га дају. Због тога су жртве пре свега упућене њима, дијалог о животу, смрти и поновном рађању човек првобитно води са њима, као мислилац, љубавник, као неко ко једе, тражи плодове, нада се породу«, сматра Павловић (*Поешика жривеног обреда*, Нолит, Београд 1987, стр. 27). Успостављање делотворне обредне комуникације са божанствима земље и подземља, дубоких океана и недокучивих небеса од којих зависи живот и судбина људи, представља прави подвиг и крупан проналазак у историји људске културе.

За разумевање невербалног језика ритуала жртвовања важно је сагледати да се у његовом темељу налази »метафора плођења и стварања новог живота«, каже Павловић. Из угла овог открића на нов начин могу се сагледати логика обреда, његови учесници, средства и поступци, време и место на којем се изводи. Жртвоваца (родитељ који својим родитељским атрибутима подстиче и осигурава рађање) обредним приношењем жртве (дете, девица) на посебном сакралном месту у близини, плодносној утроби земље и животодавним врелима (пећина, провалија, обала реке или језера) у одређено погодном време за преображај (јутро, почетак године) магијским путем утиче на елементе-божанства (земљу, воду...) на стварање живота, давање плодова, раст биља и множење животиња. Преко жртве (либација, крвна жртва, жртва паљеница) као гласника, човек одашиље оностраним животодавним силама свете и судбински важне поруке којима се осигурава преображај и обиље у природи.

Да би се разоткрио онај тајни и често непрозирни смисао жртвовања морамо имати на уму да је кључна метафора овог древног обреда жртва као *семе*, које умире ради тога да би се преобразило и дало нове животе. Мајка жртвује дете Великој Мајци да би од Ње потекло мноштво здраве деце у целом роду, племену, селу. Отац жртвује јагње да би се стадо множило.

Исту логику и исти смисао има и ритуално приношење жртве при грађењу моста, куће или храма. »Жртве или 'сенке' полагаане у темеље храмова и других грађевина, биле су 'семе' из којег је ницало камење

зидова, извор оне снаге која је одржавала здање да не постану тропна, да се не распадне, и не распу. Узидане жене-мајке у темеље и зидове градова биле су увек хранитељице. Хранитељице-чега и кога? Хранитељице читавог града, пре свега његових темеља и зидова», пише Мија Павловић у *Поешци жривеној обреда* (стр. 157-158).

Обредом жртвовања човек не преображава само свет већ и себе самог и сопствену егзистенцију, коју овим чином посвећује, а то значи да онај профани однос према космичким силама и елементима уздиже и преобраћа у сакралну везаност за плодотворну воду, мајку земљу, за животодавни огањ и Сунце.

*

Мит, митска прича следи ритуал, настаје после њега и, могло би се рећи, обред се, заправо, трансформише, преображава у мит. »Мит се прича кад се ритуал више не разуме, или разуме мање: зато је већина митова 'етиолошка' – објашњава порекло, које више није очигледно. У периодима кад је ритуална радња била јасна у својим основним реалацијама, пратње речима није било, или се изговарало само име оног коме се радња упућује, име онога ко радњу наручује, и формулисало се неколико захтева. (...) Ритуал се дакле већим делом пресељава у мит који га објашњава, коментарише; у миту је садржана деритуализација«, пише Павловић у огледу »Ритуал – мит – књижевно дело« (*Говор о ничем*, Градина, Ниш 1987, стр. 40-41).

Мит је, каже Павловић, говор о ономе што није видљиво, што разуму није очигледно, а што судбински одређује живот смртних људи. »Он говори о нечем што није пред нашим очима, и не спада у искуство појединаца и група који га преносе, слушају, замишљају. Зато се неки мит и сматра да је истоветан са лажју, други пут је он шифрована историја, а трећи пут – извештај о оном другом свету, сакралном или демонском, о том свету у којем човек не живи, али у који може да доспе и који на људски свет делује«, сматра Миодраг Павловић (*Природни облик и лик*, Нолит, Београд 1984, стр. 8).

За поимање суштине мита важно је знати да је он света прича о светим догађајима, о посвећењу, односно »о настанку и појави сакралности« у овом профаном свету, пише Павловић у огледу »Шта је мит?« (*Природни облик и лик*, стр. 131). Мит је веродостојна прича, сведочење о светој тајни и чудима. А једно о највећих чуда је чудо *преображења*, које разоткрива колико је танка она граница која »раздваја свет чудесног и светог, од света свакодневног и логичног земаљског живота«, пише Павловић у огледу »Трагедија – крај мита« (*Храм и преображење*, стр. 90). Сваки мит нам говори о чуду преображаја материјалне, земаљске стварности у онострану, недокучиву и узвишену. Мит је, дакле, увек света прича »о *преображају* из једне стварности у другу, или прича о откривању једне несвакидашне стварности у сред свакодневице и њеног језика«, пише овај наш проницљиви истраживач мита у огледу »Медитације о миту« (*Храм и преображење*, стр. 43).

Овај преображај из једне стварности у другу увек је кретање на горе, уздицање. »Мит је пут ка светлости, успон, могућност усхита, откровење радости, снага за катастрофу, уверење да иза ње стоји нова снага живота који је истоветан са духом«, каже Павловић (*Природни облик и лик*, стр. 132). Метаморфозе које описује мит, преображај лепог ловца Актеона у раскошног и моћног јелена, претварање нимфе Дафине у лорово дрво под дејством Аполоновог загрљаја, такође је кретање навише, ка бесмртности, снази, светости и узвишеној лепоти. »Гледано кроз мит, метаморфоза је увек посредована боговима и космичким силама, њој подлежу и божанства која метаморфозе подстичу или извршавају. Тако да та промена форме, најближа самој битности живота, постаје божанственост сама, проток узвишених моћи кроз појавне облике материје, а њихова манифестација – алегорија божанствености саме. Божанственост се крије, открива, носи час једно, час друго име, нестаје и враћа се, уздиже се и спушта: читав спектар метаморфоза покрива се стваралачким и претваралачким моћима божанства« (Павловић, »Преображења«, у *Храм и преображење*, стр. 97). Митска прича је не само веродостојно сведочанство о преображају, већ је и »само собом пример преображавања«, запажа Павловић у својим »Медитацијама о миту«.

Парадигматичан пример митске приче о чуду и мистерији преображења јесте *мит о јунаку*. Јуначка иницијација представља обредно, драматично и радикално одвајање од хтонске Велике Мајке, од мајке земље, од мајчинског принципа, стваралачког али и деструктивног у исти мах. Јунак обзнањује своју самосталност, независност и непослушност на драстичан начин: чином убиства представника мајчинском начела и хтонског света, који се најчешће јавља у виду змаја (аждаје, змије). Митови народа света препуни су јунака који убијају змију /змаја: Индра убија велику змију Витру, Херкул још као дете убија змију, Аполо савладава страшну змију Тифона, Свети Ђорђе убија аждају, итд. Ритуално убиство страшне хтонске немани којој су приносили девице, означава крај праксе жртвовања људи материнском начелу, незаситој Мајци земљи. Јунакова борба са змајем и његов тријумф, представљају један од најзначајнијих и најдалекосежнијих преображаја у историји развоја појединца али и људске културе. »Јунак се ослобађа од матрице, од овоја, од људске улегнутости у природу, од своје смештености на земљи. Он обавезно постаје и покретан, често и на коњу, тражи нова места и нове сукобе«, пише Павловић у свом изврсном огледу »Јунаштво у антрополошком кључу« (*Отледи о народној и старој српској поезији*, СКЗ, Београд 1993, стр. 98).

У тумачењу симболичког значења борбе са змајем као осамостаљивања, развоја, као примарне јуначке иницијације, Миодраг Павловић се приближава закључцима Јунга и модерне архетипске психологије (уп. Јунг и сарадници, *Човек и његови симболи*, Младост, Загреб 1974; Нојман, *Историјско порекло свесћи*, Просвета, Београд 1994).

Али, овај наш угледни антрополог и есејиста, иде у својим анализама и даље од тога. Павловић, наима, сматра да после ове примарне, следи други, виши ступањ иницијације јунака, а то је свадба. »Нама

изгледа да оно о чему говоре епске песме са темом 'женидба јунакова' јесте да јунак женећи се, дакле током свадбе, излази из једне претходне јуначке иницијације. Његова веза са јуначком дружином, рођачком или изабраном, прекида се, или се бар видно занемарује, потискује у други план. Јуначку иницијатичку групу замењује жена и обавеза према будућој породици«, каже Павловић у *Поешници жривеној обреда* (стр. 125). Јунак у неким митовима успешно излази из подземног света, из немерљивих дубина земље или океана, и спасава се од оностраних, хтонских бића захваљујући управо жени. Овај митски мотив Павловић анализира на примеру једне народне песме *Женидба сина Иве Сењанина* у којој »Будимка ђевојка« спасава из воде свог заручника. »Младожења има осећање, чак панику, да се губи у води, да га риба прождире, но жена га спасава, под условом да пружи руке према њој. Нека дивља сила успева да их кроз воду пренесе и избаци на обалу безбедности и трезности. Смртна опасност је прошла: страсти су као и водена бујица, заједничким и складним напором мушкарца и жене савладане. Младожења је изашао из јуначке иницијације, открио повремену агоналну моћ жене, и доживео је другу иницијацију: ушао је у једно ново осећање света које се остварује у заједници са женом, а не у одупирању женском начелу које је основа херојског остваривања. Двобоји и надметања су убудуће непотребни: учвршћење дома и заједнице су следећи задаци свадбеног пара. Крштење водом обављено је готово на силу: водени богови дају јемство трајности брачне везе«, закључује Миодраг Павловић своју анализу мотива женидбе као иницијације у *Поешници жривеној обреда* (стр. 127-128).

*

О сакралној и загонетној суштини чуда преображења Павловић расправља у својим бројним студијама и есејима посвећеним храму. Наиме, у самом језгру оног издвојеног и уређеног простора који стоји спрам неуређеног, стихијског света природе, дакле, у самом средишту културе налазе се, нимало случајно, храмовна здања.

Храм се, вели Павловић, може дефинисати као »људском руком ограђено место које има елементе грађевине, које служи артикулисаном обреду, и које дужи време носи атрибуте сакралности за одређену заједницу« (*Храм и преображење*, стр. 31). И још нешто, он је место сабирања људи ради молитве и светих обреда.

Заметак и језгро храма је жртвеник који се увек налази на привилегованом месту. »Основа и почетак храма је жртвеник. Жртвеник, олтар претходи сваком храму и може без храмовног здања да постоји. Жртвеник се ставља на истакнути простор у природи, на врх брега или на вештачко узвишење како би га видели људи за које, у име којих се жртва приноси, али исто тако да би обред жртвоприношења био примећен од стране богова«, пише Павловић у књизи *Храм и преображење* (стр. 17). Само храмовно здање представља оклоп и штит жртвеника. »Прва зидања и градње око жртвеника имала су за циљ да их заштите како од непогоде, тако од обесвећења. Била је потребна заштита од прејаких

ветрова да би пламен могао добро и до краја да гори, заштита свештеника док пева, појачавање његовог гласа одјеком, да би га богови боље чули и услишили. Зато су први храмови (неолитска Малта), а и многи каснији, личили на тврђаве: они су били стварно штитови жртвеника«, каже Павловић (*Храм и преображење*, стр. 18).

Храм је свето место, сакрално здање у којем се одиграва чудо преображења. Већ сама капија храма то обећава оном ко улази у свети простор. »У градњи храма капија, улазак у храм, место где се приступа светињи носи посебан нагласак. Кроз њу се види тајна скривена у дубини. Иза ње је ширина и величина света којем храм служи. Пролазак кроз капију значи промену света, промену царства. Ушли смо у обред проласка односно прелаза из једног времена у друго, из једног простора у други. Сам пролазак кроз капију наговештава процес метаморфозе«, пише Миодраг Павловић у књизи *Небо у њећини*, Крајински круг, Неготин 1993, стр. 58.

Испод жртвеника у подземљу храма налази се обавезно гроб каквог значајног (светог) покојника и амбар пун семења. Овај гроб је прави духовни темељ који држи храмовно здање и осигурава му вечност. »Корен храма је у гробу, у пећини дубоко испод храма, у материци земље која прима и враћа живе: људе, звери, биљке«, каже Павловић (*Небо у њећини*, стр. 65). Није случајно што је испод храма *похрањено* семе, али је и у близини *сахрањен мртвац*. Етимологија ових глагола који се односе на чување хране и мртваца у словенским језицима открива суштинску везу семена и покојника похрањених у утробу свете земље испод храма. Наиме, баш као што ће семе после зиме засејано дати обиље плодова, тако ће се и свети покојник када дође његово пролеће преобразити и васкрснути у новом, вечном животу.

Основни смисао и улога храма је да буде позорница на којој се одиграва мистерија преображаја трошног и земаљског у бесмртно и надземаљско, споредног у суштинско, материјалног у духовно. Верници у храму сабрани присуствују и сведоче о чуду сублимације, ослобађања, прочишћења и уздицања у висине спиритуалног. Храм, међутим, није само место духовне трансмутације, нека врста реторте, већ је и моћан покретач, усмеривач и чаробно средство суштаственог преображења личности која се предаје трансцендентном. »Храм је инструмент преображења: музика која се у храмовима обавезно чује, песме које се певају, звуци су космичког преображења, и наглашавају његову симболичну страну насупрот органској, корелативној духу«, пише овај наш плодни истраживач у књизи *Храм и преображење* (стр. 97). А на другом месту, у делу *Небо у њећини*, он се враћа овом проблему више литерарно него научно и пише: »Храм збира космичке елементе; зна се који су. Он отвара зденац подземних струјања, привлачи зрачења далеких тела да се усредсреде у жижу на жртвенику. Ту се врши преображавање нижег у више, и вишег у оно највише, или у ништавно и непостојеће. Храмовно здање заједно са

обредом који се у њему врши јесте најсложенија ствар што је човек у свом поимању света успео да постигне. Он је симбол сложености, и сам сложен да на својим унутрашњим прилазима омогући неколико обреда прелазака» (стр. 66).

Човек се духовним, унутрашњим преображајима успиње, креће ка оном свом завршном, потпуном облику. Да би стигао до овог свог крајњег облика, човек има два пута: први, пут умирања, страдања, свесне и вољне жртве, проласка кроз свет мртвих и затим васкрс, обнова живота (Озирис, Христос); други, преображење плоти кроз молитву, у благодатном сусрету са божанством, подсећа нас Павловић у огледу »Преображења«.

*

Посебно су значајни и инспиративни Павловићеве есеји и студије посвећене *преображају обреда и мита у лирици*, трансформација митологема и древних ритуала у народним лирским и епским песмама, у античким трагедијама средњовековној али и модерној српској и светској књижевности.

Ако процесом расапа обреда, деритуализацијом настаје мит, онда можемо рећи да даљим процесом демитизације, дистанцом и превазилажењем мита настаје књижевност, која са светости и структуре приче помера нагласак на формалну, језичку страну. Како на једном месту каже Павловић, »литература је иронична према ритуалу, она се са лажним сузама опрашта од мита« (»Ритуал – мит – књижевно дело«, у *Говор о ничем*, стр. 43).

Славне грчке трагедије настају на пропасти мита. »Трагедија је крај мита: она описује разлом који се дешава са сфером сакралног и митског«, сматра Павловић (»Трагедија – крај мита, у *Храм и преображење*, стр. 89). Извор кобног неспоразума и трагедије јесте мешање и сукоб сакралног и профаног света.

Митолошке теме и симболи саображавају се и литерарно трансформишу у народним песмама, тако да их није увек лако открити у наоко профаним догађајима о којима се у њима пева. Општром истраживачком оку Миодрага Павловића, који има посебну осетљивост за овај митско-ритуални супстрат песме, ова димензија песме, међутим, не може остати скривена. Тако на пример, у својој бриљантној и продорној анализи наоко саморазумљиве песме »Браћа и сестре«, Мија Павловић убедљиво разоткрива онај древни митолошки темељ песме, а то је митско, паганско схватање о потреби повлачења крајње оштре и непропустљиве границе између света живих и мртвих. А уколико се ова граница не поштује и уколико се, вољно или невољно, укине, утолико ће неминовно као казна за овај крупан прекршај наступити незаустављив след кобних, трагичних догађаја. Или други један упечатљив пример. У свима добро познатој песми *Урош и Мрђавчевићи*, која наизглед »реално« описује сасвим профане историјске догађаје, овај наш врсни фолклориста и антрополог, разоткрива скривену причу о обреду јуначке иницијације Краљевића Марка. Наиме, Марко и постаје јунаком зато што укида обред жртвовања и супротставља се очевом ауторитету.

Па ипак, поетска суштина песме не може бити у скривеном обредном или митском значењу, већ управо у њиховом преображају, у превазилажењу песничком речју. Јер »песма остаје и даље песнички догађај, и траје у нечем што није ни проблемско, нити одгонетљиво. Тако је драгоценост вратити разматрање на њене стихове, речи, обрте, на оно што никаквим појашњавањем не може да постане плиће, сведеније и само по себи разумљиво. Натраг ка речи!«, каже Павловић у свом лепом и подстицајном огледу »Марко се производи у јунака« у књизи *Обредно и његово дело*, у којој разматра обухватно, темељно и свестрано сложени однос обреда, мита и књижевности.

*

Од каквог је значаја за нас Павловићево истраживање архаичних обреда прелаза, јуначке иницијације, видова и смисла преображења у митовима и религијама углавном већ давно ишчезлих народа? Да ли на овај начин само боље сазнајемо душевни и духовни свет древних људи, њихова веровања, обреде и уметност, или, пак, овим путем долазимо до битних истина и о савременом човеку, о нама самимма, о *нашим шрапањима за смислом, о нашој чежњи за нуминозним и шрансцендентним*.

Колико је модерни човек који живи у десакарлизованом космосу и деритуализованој култури, изгубио тиме што се одрекао митског виђења света, магијске и обредне делатности? Да ли је живљење у профаној природи и подјармљивање њених сила човеку, као и онај модерни убрзани развој технологије и хипертрофија техничког ума збиља »прогрес«? Наш уважени антрополог, есејиста и песник, с правом, сумња и упозорава. »Одвајањем од ритуалне праксе и логике ослободили смо се низа предрасуда и неприхватљивих радњи, но повремено смо окренули леђа симболичким оквирима наше егзистенције у њиховом најопишљивијем виду«, пише Павловић у *Поетици жртвеног обреда* (стр. 55-56). Заборављање древног језика мита и обреда, као и одрицање од метафизичке тежње за кореним духовним преображајем и чежње за оностраним, може бити кобно за савременог човека и његову културу.

Данас за савременог човека разумевање логике, симбола и смисла преображења у миту, бајци, ритуалу, роману и песми, нема само чисто интелектуални значај, не значи само боље и дубље разумевање древне али и савремене филозофије, религије и књижевности, већ је оно од непроцењиве важности за његов духовни и морални опстанак, за његово ментално здравље и интегритет личности. Овом разумевању свој драгоцен допринос дао је својим есејистичким и теоријским расправама и наш угледни књижевник и антрополог Миодраг Павловић.